

ФОРМУВАННЯ СТАРООБРЯДНИЦЬКИХ ПОСЕЛЕНЬ НА ЛИТОВСЬКИХ ТА ПРУССЬКИХ ЗЕМЛЯХ

У статті аналізується процес міграції російських старообрядців на території, що історично входили до складу Литви та Пруссії. Розглядаються особливості та причини появи старовірів на цих територіях. Визначаються відмінності та характерні риси міграційних процесів у різні періоди. Обґрунтовується роль цього міграційного напрямку у збереженні старообрядництва як історичного та культурного феномену.

Ключові слова: старообрядництво, стара віра, міграція, переселення, Литва, Пруссія.

Історія російського старообрядництва до сьогодні залишається темою маловивченою у науці. Дослідження цього явища протягом довгого періоду відбувалось під впливом антистарообрядницької політики та атеїстичної пропаганди. Незначний період «золотого віку» старообрядництва, що розпочався наприкінці XIX століття та тривав до 1917 року, не виправив ситуації. Вивчення історії російського старообрядництва не набуло статусу окремого наукового напрямку у дослідженнях з історії Православної Церкви. Лише нещодавно науковці отримали можливість відродити церковно-історичні студії, в контексті яких належної оцінки надано і явищу російського старообрядництва¹. Увага до цієї проблеми є важливою на сучасному етапі української історії, адже наші землі ще з другої половини XVII століття давали старовірам приют від релігійного знищення, запроваджене московською владою щодо своїх підданих. Вивчення досвіду проживання старообрядців на території інших держав сприятиме формуванню цілісної картини сучасного стану даного релігійного напрямку.

Розселення старообрядців – окрема сторінка історії цього релігійно-культурного явища. Вивченню старообрядництва приділено значну увагу у науковій, та особливо – релігійній літературі. Основний акцент більшості робіт зосереджена на його релігійних особливостях чи культурному надбанні в контексті вивчення православ'я. Більшість дореволюційних робіт мають викривальний характер та підготовлені з метою дискредитації старообрядництва та його прихильників. З часом з'являються роботи, що ідеалізують старообрядницький рух. Міграція старовірів залишається маловивченою сторінкою їх історії. Дослідники приділяють увагу даному питанню лише в контексті вивчення їх проживання в певному регіоні, не з'ясовуючи обставин та часу їх переселення на певні території. Вивчення даної теми висвітлено у роботах Василя Дружиніна (Дон)², Володимира Вітієвського (Урал)³, Миколи Соколова (Поволжжя)⁴. Західноєвропейський напрямок міграції знайшов відображення у роботах Антоніни Заваріної (в контексті вивчення російського населення Литви)⁵, Василя Барановського (щодо старовірів Зарасайського краю)⁶ та Арнольда Подмазова (присвяченого старовірам Литви)⁷.

Дана стаття присвячена дослідженню історії міграції російських старообрядців на території, що до 1795 року входили до складу Великого князівства Литовського, а також території Східної Пруссії. Метою статті є проаналізувати причини міграції старообрядців на вказані території та простежити розвиток місцевих старовірських общин.

Виникнення старообрядництва пов'язано із проведеною Московським патріархом Никоном у 1653–1656 роках релігійною реформою. Впровадження обрядових змін викликало значне невдоволення серед населення. Миряни протестували проти посягання на священні та непо-

рушні традиції православної віри. Духовенство було невдоволено порушенням усталеної процедури впровадження реформи, що відбулась без погодження із Собором. Спроба реформи Церкви завершилась її розколом на никоніан та старообрядців. На долю останніх випали тяжкі випробування та переслідування протягом декількох століть.

Православна Церква, відчуваючи повну підтримку держави та особисто Олексія Михайловича Романова, розпочала боротьбу з прихильниками дореформеного православ'я. Це призвело до поширення серед старообрядців концепції кінця світу та встановлення панування антихриста (спочатку його духу, а потім і в цілком реальній персоні – Московського царя). Збереження віри, а подекуди – життя, стало можливим лише за межами Московського царства. За таких умов, у другій половині XVII століття розпочалось формування старообрядницької міграції, що тривала майже чотириста років.

Релігійна характеристика «старообрядець» відповідає етноніму «росіянин». Серед православного населення інших національностей погляди старовірів не часто знаходили відгук. Їх перехід до старообрядництва зустрічається нечасто⁸. Саме цей фактор сприяв збереженню самотності культури російських старообрядців в іноетнічному оточенні. Поява прихильників старої віри у певній місцевості свідчила про міграцію мешканців Московського царства та Російської імперії.

Володимир Кабузан висловив думку, що до кінця XIX століття етнічні росіяни проживали майже виключно на території Російської імперії. Лише незначна група росіян-старовірів оселилась у XVII–XIX століттях на території Австрійської та Османської імперій, Речі Посполитої, а пізніше Румунії та Болгарії⁹. Проте варто пам'ятати, що наприкінці XIX століття кордон Російської імперії охоплював території таких сучасних європейських країн як Естонія, Латвія, Литва, Польща, Румунія. Захоплення Російською імперією цих територій відбулось набагато пізніше за появу на цих землях прихильників дореформеного православ'я.

Втеча від політики кривавого винищення старообрядців, що набула широкого розмаху у другій половині XVII століття у Московському царстві, привела їх на литовські землі. Саме цими подіями розпочинається Дегуцький літопис – одне із фундаментальних джерел вивчення історії старообрядництва на литовських землях. У середині XIX століття у Литві було створено Хронограф або Літописець Курляндсько-литовський. Авторство належить Василю Золотову мешканцю старообрядницької Дегуцької обителі. Створений на основі усних переказів, рукописних та друкованих книг місцевої общини, літопис зберіг для нас історію появи перших старообрядців на території Курляндії та Великого князівства Литовського. Хронограф дозволяє прослідкувати появу старообрядницьких общин, будівництво храмів та діяльність їх наставників. У ньому розкривається релігійні та господарські особливості життя місцевих прихильників дониконівського православ'я, а також історія утисків царською владою¹⁰. Зокрема, він розповідає про Трофима Іванова, який у 1679 році прийшов до Литви «зі сторони Московської». Літопис повідомляє, що за часів Олексія Михайловича він служив у стрілецькому війську та був направлений у складі формувань Івана Міщеринова для розорення Соловецького монастиря. Після побаченого на Соловках він залишає Московію та приходить на Литовську землю. Саме з цими подіями автор пов'язує початок міграції старовірів до земель, що у другій половині XVII століття належали Великому князівству Литовському¹¹.

В історії формування старообрядницьких поселень Литви прослідковується декілька етапів. Першим і найважливішим з них є період з другої половини XVII століття до 1795 року, тобто до Третього поділу Польщі. Старообрядці з'явилися на литовських землях наприкінці 70-х на початку 80-х років XVII століття¹². Зарасайський край раніше інших у Литві прийняв втікачів-росіян, що покинули батьківщину заради збереження віри пращурів. До кінця XVII століття на території Курляндії вже існували старообрядницькі храми у Лігінішках та Балтруках. Переселенці, що прийшли до Зарасайського краю, були переважно з Пскова, Новгорода та Москви¹³. Поява молитовень свідчить, що в цей час формуються Бобриський, Дегуцький, Римковський, Дукштаський, Михайлівський та інші старообрядницькі мікро ареали. Їх зростання відбувалось

за рахунок вихідців з Росії та переселенців з інших регіонів, що поступово захоплювались імперією. Урядова політика цього періоду призвела до виникнення великих старообрядницьких слобод, таких як Михайлівська та Преображенська слобода. З 1728 по 1755 роки неподалік від нинішнього Дукштаса існував Гудишкський старообрядницький монастир. Заснований Євстафієм Феодосійовичем Васильєвим. Враховуючи, що вчення Феодосія Васильєва знайшло своє розповсюдження і серед населення Петербурзької, Тверської, Ярославської, Московської та деяких інших губерній, можна припустити, що серед переселенців були вихідці з цих земель. Варто відзначити, що втеча в Латгалію старообрядців спричинила і переселення власне православного населення, але вже з соціально-економічних мотивів. Сам Васильєв пізніше оселився у Вітебській губернії, де разом з ним осіли перші прихильники його ідей¹⁴.

До Першої світової війни місцеві старообрядці були частиною Аукштакальняйської общини¹⁵. Неподалік від Зарасайську у 1735 році було збудовано старообрядницьку церкву, що слугувала центром місцевої общини до 1847 року, доки не була зруйнована за наказом Курляндського генерал-губернатора¹⁶¹⁷.

Важливою причиною появи значної кількості старовірів на литовських землях була зацікавленість у переселеннях місцевих поміщиків. У середині XVII – на початку XVIII століття ці території опинились у центрі сутичок та протиріч. Латгалія зазнала на собі наслідки Національно-визвольної війни, що розгорнулась на українських землях та перекинулись на білоруські та литовські території. У 50-х роках XVII століття на території розгорнулась війна між Швецією, Польщею та Росією. В результаті чого білорусько-литовські землі (Латгалія) перетворились на арену бойових дій та спустошення. Вкрай важкі наслідки для цих територій мали епідемії чуми 1657, 1661, та 1710 років, в результаті яких стрімко зменшилась кількість населення та різко зросло спустошення сіл¹⁸. Одним з виходів у даній ситуації стало залучення селян ззовні, тож їх переселення було бажаною подією для місцевих поміщиків. В таких умовах до уваги не бралась національність, віросповідання чи релігійні уподобання переселенців.

У другій половині XVIII століття кількість російських старовірів у Зарасайському краї значно зросла. Виникли нові поселення у яких за першої ж можливості будували, хоч невелику – але молитовню¹⁹. У 1755 році Гудишська обитель була розгромлена. Частина братії влаштувала у селищі Дегутях молитовню, а у 1778 році місцеві старообрядці побудували тут перший храм²⁰.

Джерелом поповнення старообрядницьких поселень Латгалії у другій половині XVIII століття був відомий центр старообрядництва – Ветка. Вперше цей старовірський центр був розгромлений в часи імператриці Анни Іоанівни у 1735 році, зазнавши величезних руйнувань та спустошень. Друга вигонка Ветки 1764 року призвела до переселення близько 20 тисяч старовірів до Сибіру²¹. Певній частині ветковців вдалось втекти від російських військ. Царський уряд одразу склав реєстр осіб, що втекли на поселення за кордон – переважно до Речі Посполитої²². З нього видно, що частина ветковських старовірів осіла на землях графа К. Плятера у Дінабурському старостві: у Пантелішках – 30 садіб, Брентелішках – 20, Михайловій – 2, Гревері – 15 та інших селах. У реєстр потрапило і декілька селищ поміщика Гільзена, що знаходились у Ліфляндії. Всього за реєстром у Латгалії нараховувалось 320 садіб ветковців, що дає можливість говорити приблизно про 1600 чоловік старообрядців, що мігрували до Латгалії близько 1764 року²³.

Другий етап розселення старовірів на теренах Литви охоплює період з 1795 року до Польського повстання 1863 року. В цей час відбувається різке скорочення нелегальної міграції прихильників дореформеного православ'я на литовські землі при посиленні внутрішньої міграції. Остання призвела до переміщень старообрядців між існуючими поселеннями та поява їх у великих містах – в першу чергу у Ризі та Вільнюсі. Варто відзначити, що певна частина цих мігрантів, через несприятливі економічні умови вимушена була повернутись до своїх поселень у перше десятиліття після переселення. Поділи Речі Посполитої призвели до інтенсивного переселення старовірів з обжитих місць до Курляндії та Литви. Саме тоді старовіри осіли у Рокішському володінні графа Тізенгауза. У першій половині XIX століття ця старообрядницька

колонія налічувала 950 чоловік²⁴. Близько 1850–1855 року було засновано ще одну значну общину – у Аукштакаольні (нині Ігналинський район). Вона виникла після закриття тогочасними церковними та державними владними органами Дегуцького старообрядницького храму. Місцевий молитовний дім до 1914 року мав усі необхідні зовнішні атрибути храму.

Третім етапом варто вважати період з 1863 до 1914 року. В цей час імперський уряд вдається до заохочення та організації переселення з багатолюдних селищ, у яких відчувалась гостра нестача орних земель, на конфісковані землі заможних учасників Польського повстання. При наділенні старообрядців землею їм також забезпечувались і економічні пільги. Відомо, що Віленський генерал-губернатор М. Муравйов особисто заохочував переселення старообрядців з Росії. Він вважав, що саме старовіри можуть сприяти швидкій русифікації Південно-Західного краю. Після залишення Муравйовим поста генерал-губернатора переселення старообрядців на територію краю було заборонено. Влада розцінювала збільшення тут старообрядницького населення як небезпеку, через відношення до нього як до ворожого православ'ю елементу²⁵. Утиски старовірів призвели до розорення у 1873 році храму у Ново-Олександрівському уїзді (Зарасайськ). Місцеві старовіри вимушені були звертатись до Ковенського губернатора зі скаргами, проте захисту не отримали²⁶. Лише на початку XX століття переслідування поступово припинились. Проте навіть не зважаючи на ці факти, варто наголосити що становище старообрядців на цих землях завжди було кращим за становище їх одновірців на власне російських територіях. Даний факт пояснюється тим, що у Ліфляндії, зі сторони цивільного начальства не спостерігалось особливого завзяття у допомозі духовенству в боротьбі зі старообрядництвом. Неправославні представники влади висловлювали співчуття, за принципом віротерпимості лютеранської церкви. Значна роль старовірів у розвитку промисловості регіону а також їх трудолюбство та розсудливість сприяли лояльності місцевої влади²⁷.

Наприкінці XIX – на початку XX століття актуальним було вивчення і узагальнення демографічних результатів русифікаторської політики, так званого Північно-Західного краю. За недовготривалий період перебування при владі М.М. Муравйова на посаді Віленського генерал-губернатора різко змінилось відношення до місцевих старовірів. У них побачили віроповідданих престолу і російської влади, не зважаючи на це їх становище залишалось важким. Перед місцевою владою було поставлено завдання щодо поліпшення соціально-економічного становища старовірів. Проте жодних помітних зрушень у цьому напрямку не відбувалось. На початку XX століття ситуація змінилась, що було пов'язано з поступовим припиненням релігійних переслідувань²⁸.

Данні всеросійського перепису населення Російської імперії 1897 року підтверджують значну кількість прихильників старого обряду на так званих північно-західних землях.

Таблиця 1²⁹

Чисельність православних та старообрядців за даними перепису 1897 року

Губернія	Кількість населення	Кількість православних (в тому числі єдиновірців)	Кількість старовірів
Курляндська	674 034	25 085	8 556
Ліфляндська	1 299 365	187 740	18 797
Ковенська	1 544 564	46 514	32 940

Таким чином, дані перепису яскраво свідчать, що прихильників старої віри у цьому регіоні було не набагато менше за тих, хто притримувався офіційної Церкви.

Зі свідчень старообрядців, що у першій половині ХХ століття мешкали на цих землях, їх далекі предки були переселенцями з Новгородської та Псковської губерній, а також з-під Москви. Переважна більшість вихідців з псковсько-новгородського регіону оселялись неподалік від Режиці (Резекне), а московські старовіри спрямовувались до Дінабургу (Даугпіліс). Під Режицею втікачі влаштували скит та проживали общиною. Зростання числа мігрантів призвело до утворення ними власних селищ³⁰.

Таким чином, поява росіян-старообрядців на території Великого князівства Литовського стала можливою у результаті сукупності різних факторів. Перш за все склались умови у самому Московському царстві, що призводили до втечі, з іншого – умов що, склались в самій Литві³¹.

Подальша міграція старообрядців на території Північної Європи пов'язана з їх появою у Східній Пруссії. З ХІХ століття вони з'являються на території Східної Пруссії, у прикордонних до Російської імперії та Царства Польського поселеннях. Старовіри називали місце свого проживання «Зеленою Пущею». Більшість місцевих старовірів відносились до представників безпопівського напрямку³². Місцева німецька преса відзначала, що і на їх теренах вони люблять оселитись на прикордонні у лісах чи інших важкодоступних місцях адже не дуже полюбують спілкування з будь-якого роду владою, як світською так і духовною. Розмістились вони, зокрема у 10 окремих поселеннях Зенсбурзького округу³³. Збільшення кількості старовірів у Східній Пруссії відбулось у 1831 році та було пов'язано із придушенням Листопадового повстання та розгулом реакції. Старовіри, у передчутті боротьби імперії з інакомисленням та опозицією, переселились на землі Гогенцоллернів – Східну Пруссію. На початку 40-х років ХІХ століття особливо широкого розмаху набув міграційний рух попівців до пруських земель. Задля зупинення безконтрольної міграції у 1842 році пруський уряд заборонив подальше переселення російський старообрядців на ці землі. З невідомих причин, більшість старовірів, що мігрували до Східної Пруссії у цей період до 1870-х років повернулась назад до Росії³⁴.

Важливим центром старообрядництва Східної Пруссії стало поселення Войново (нині – селище Войново на Мазурських озерах, Польща). Перші старовіри з'явилися тут наприкінці ХVІІІ – на початку ХІХ століття, оселившись переважно у сільській місцевості. Старовіри швидко утворили згуртовані землеробські общини, найчисельнішою з яких була община у Войново. Відверта антистарообрядницька політика Миколи І змусили очільників Преображенського кладовища у Москві замислитись про створення нового центру старої віри у безпечному місці. У 1848 році на гроші Преображенського кладовища в ці місця прибув чернець Павло (Ледньов), більш відомий під ім'ям Павло Пруський. Його стараннями був збудований знаменитий старообрядницький Войновський монастир. Поряд з монастирем було засновано типографію а старовіри розгорнули успішну господарську діяльність³⁵.

Чернець Павло був настоятелем цього монастиря протягом 15 років. За ці роки навколо монастиря утворилась численна громада старообрядців. У середині ХІХ століття вона налічувала більше трьох тисяч чоловік. У 1867 році Павло Пруський був змушений покинути Войновський монастир через розбіжності з братією. У 1868 році в Москві чернець Павло разом з п'ятнадцятьма ченцями свого монастиря перейшов до єдиновір'я. Після чого він кілька років відвідував численні старообрядницькі громади по всій Російській імперії та за її межами з проповіддю і закликами приєднання старообрядців до Російської Православної Церкви на правилах єдиновір'я. Після закликів Павла Пруського у селищі Войново старообрядці розділилися на дві громади: старообрядницьку та організовану Павлом – єдиновірську. Старообрядцям вдалось зберегти за собою створений Павлом Войновський старообрядницький монастир, а єдиновірці з часом побудували свій православний храм на честь Покрова Божої Матері. Старообрядницька община у Войново на середину ХІХ століття нараховувала близько трьох тисяч прихожан. Відомий діяч православної еміграції ХХ століття митрополит Еволий писав про пруських старовірів: «багато старообрядців, що втікали за кордон від жорстоких переслідувань оселились тут у ХVІІІ столітті. Живуть вони тут добре, безбідно, самотньо, перейнявши дещо з досягнень німецької культури. Більшість з них – безпопівці. Ні храмів, ні священиків – самі молитовні та начитники»³⁶.

Підсумовуючи, варто наголосити на важливості західного напрямку міграції російського старообрядництва. Вона забезпечувала старовірам захист власного життя та релігійних поглядів. Втеча від каральної церковно-урядової політики сприяла збереженню самобутньої старообрядницької культури подекуди краще, ніж власне на російських землях. У той же час існування старообрядницьких громад в іноетнічному середовищі стало фундаментом подальшого захоплення Російською імперією цих територій та проголошення їх «споконвічними Російськими володіннями».

¹ Таранец С. Старообрядчество в Российской империи (конец XVII – начало XX века) / Сергей Таранец. – К., 2012. – Т. 1.: Взаимоотношения старообрядческих сообществ с государством и официальной Церковью. – 2012. – 702 с.; Т. 2.: Старообрядчество в социокультурном контексте. – 2013. – 686 с.

² Дружинин В. Г. Раскол на Дону в конце XVII века. – СПб., 1889. – 335 с.

³ Витевский В. Н. Раскол в Уральском войске и отношение к нему духовной и военногражданской власти в XVIII и XIX в. – Казань, 1877. – 68 с.

⁴ Соколов Н. С. Раскол в Саратовском крае. – Саратов, 1888. – 480+XXIV с.

⁵ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии во второй половине XIX – начале XX века: Историко-этнографический очерк. – Рига, 1986. – 247 с.

⁶ Барановский В. Вековые святыни. Из истории староверческих общин, храмов, кладбищ Зарасайского края. – Зарасай, 2004. – 102 с.

⁷ Подмазов А. Вселатвийские старообрядческие съезды (1929–1933) // Староверие Латвии. – Рига, 2005. – С. 233–243.

⁸ Сборник правительственных сведений о раскольниках / сост. В. Кельсиев. – Лондон, 1860. – Вып. 1. – С. XII.

⁹ В. Кабузан Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). – СПб., 1996. – С. 30.

¹⁰ Лавринец П. Дегуцкая летопись. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.journals.vu.lt/literatura/article/viewFile/8135/6006>.

¹¹ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования. 1996–1997 / отв. ред. В. Чюбринкас. – Vilnius, 1998. – С. 16.

¹² Там само. – С. 163.

¹³ Там само. – С. 141–143.

¹⁴ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 16–17.

¹⁵ Барановский В. Вековые святыни... – С. 14.

¹⁶ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 141–142.

¹⁷ Барановский В. Вековые святыни... – С. 18.

¹⁸ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 13.

¹⁹ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 144.

²⁰ Барановский В. Вековые святыни... – С. 57.

²¹ Полное собрание законов Российской империи. – Собрание первое. – СПб. – 1830. – Т. 16. – № 12149, 12260, 12272.

²² История и обычаи Ветковской церкви. – Нижний Новгород, 1906. – С. 28–32.

²³ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 21–22.

²⁴ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 166.

²⁵ Там само. – С. 43.

²⁶ Барановский В. Вековые святыни... – С. 7.

²⁷ Лесков Н.С. О раскольниках г. Риги. – М., 2014. – С. 15.

²⁸ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 5.

²⁹ Складено за Первая Всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г. / Под ред. Н. А. Тройницкого. – Изд. Центр. стат. ком. М-ва вн. дел; Лифляндская губерния. – Т. XXI. – С. 82–83.; Курляндская губерния. – Т. XIX. – С. 76–77.; Ковенская губерния. – Т. XVII. – С. 78–79.

³⁰ Заварина А. А. Русское население восточной Латвии... – С. 10–11.

³¹ Там само. – С. 13–14.

³² Сборник правительственных сведений о раскольниках... – С. 81.

³³ Там само. – С. 83.

³⁴ Андреев В. В. Раскол и его значение в народной русской истории. – СПб., 1870. – С. 354–355.

³⁵ Старообрядцы Литвы: материалы и исследования... – С. 148.

³⁶ Митрополит Евлогий. Путь моей жизни: воспоминания Митрополита Евлогия (Георгиевского), излож. по его рассказам. – М., 1994. – С. 417–419.

В статье анализируется процесс миграции российских старообрядцев на исторические территории Литвы и Пруссии. Рассматриваются особенности и причины появления староверов на этих территориях. Определяются отличия и характерные черты миграционных процессов в разные периоды. Обосновывается роль данного миграционного направления в сохранении старообрядчества как исторического и культурного феномена.

Ключевые слова: старообрядчество, старая вера, миграция, переселение, Литва, Пруссия.

The article analyzes the process of migration of Russian Old Believers in the territory which historically belonged to Lithuania and Prussia. The author examines the characteristics and causes of the appearance of the Old Believers in these areas. Determined differences and characteristics of migration processes in different periods. Substantiates the role of migration direction for the conservation of the Old Believers as a historical and cultural phenomenon.

Keywords: Old Believers, migration, relocation, Lithuania, Prussia.